

September 2019

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

Thema: familiebegraafplaatsen

Graf W.J. Hofdijk Onmisbare vrijwilligers Oude begraafplaats Deventer

VAN DE VOORZITTER... / VRIJWILLIGERS

In de afgelopen jaren heb ik heel wat begraafplaatsen bezocht. Lang niet altijd, maar wel dikwijls, heb ik daar mensen gesproken die zich ervoor inzetten. Profes-

sionals die een begraafplaats beheren en daar hun boterham mee verdienen, maar heel vaak ook vrijwilligers. Over die laatsten wil ik het hier hebben.

Je hebt vrijwilligers in soorten en maten, afhankelijk van de omstandigheden. Eén ding staat vast. Als je hen ontmoet, maak je eigenlijk altijd kennis met gedreven en enthousiaste mensen. Ze hebben zich over iets ontfermd en voelen zich daar verantwoordelijk voor. Soms zetten vrijwilligers zich in voor funerair erfgoed op nog in gebruik zijnde begraafplaatsen, soms voor begraafplaatsen die (al lang) gesloten zijn. Het vergt een verschillende aanpak met verschillende verantwoordelijkheden. Het werk dat verzet wordt, varieert van groenonderhoud tot de restauratie van graf-

monumenten en soms zelfs gebouwen. Hoe doe je dat allemaal? Wat zijn de grenzen aan wat je als vrijwilliger doet en hoe organiseer je de werkzaamheden? Wanneer schakel je professionals in om je te laten adviseren of om het werk uit te voeren?

Soms is er qua organisatie sprake van een tamelijk los verband, vaker is er een stichting of een werkgroep van een historische vereniging die zich om een begraafplaats bekommert. Vaststaat dat je binnen die verbanden mensen treft met heel uiteenlopende vaardigheden, van praktische tot bestuurlijke en alles daartussenin. Je hebt ze allemaal nodig. Ondanks, of misschien wel dankzij, deze verscheidenheid ontstaan die al genoemde, vaak heel trouwe, groepen gedreven mensen. In zulke groepen groeit de kennis over de begraafplaats die ze onder hun hoede hebben. Niet alleen over het praktisch onderhoud ervan, maar ook over de geschiedenis die zo'n plek vertelt. In Midwolde liep ik onlangs met enkele vrijwilligers over het kerkhof en wezen ze me het graf van de laatste lan-

Een vrijwilliger aan het werk

taarnopsteker uit het dorp. Zo'n graf markeert iets in de lokale geschiedenis, wat mij betreft is het erfgoed!

Vrijwilligerswerk op begraafplaatsen, het kent zoveel aspecten, het is zo divers georganiseerd, het eigendom kan in handen zijn van zeer verschillende partijen. Het Platform Funerair Erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wijdt terecht aan dit veelkleurig palet aan vrijwilligersactiviteiten in oktober een themamiddag (zie p. 22).

Zonder belangeloze inzet voor funerair erfgoed zou dat er beslist minder goed voorstaan. Alle reden om er dankbaar voor te zijn.

Bert Lever

NIEUWE REDACTIELEDEN

Vanaf dit nummer ziet u twee nog onbekende namen in het colofon, die van Jenny Mateboer en Koos Brandon Bravo. Zij versterken de redactie, de een met ervaring, de ander met jong bloed. Beiden met enthousiasme en affiniteit met funerair erfgoed.

Jenny Mateboer: ik ben historisch letterkundige en werkte tot aan mijn pensioen in diverse functies bij de KB, de nationale bibliotheek in Den Haag. Ik was onder meer woordvoerder, eindredacteur van vele KB-publicaties, stelde beleidsplannen, jaarplannen en onderzoeksverslagen op en

Jenny Mateboer

was tien jaar eind-/hoofdredacteur van *KB.nl*, het magazine van de KB. Daarbij was ik verantwoordelijk voor onderdelen van de website.

Sinds mijn pensionering ben ik nog volop werkzaam als redacteur, maar ook betrokken als vrijwilliger bij zeer uiteenlopende projecten, waaronder de 'Vrijwilligersgroep begraafplaats Soerenseweg' in Apeldoorn (zie pp. 23-24). De komende jaren zal ik me met veel plezier inzetten voor Terebinth.

Koos Brandon Bravo

Koos Brandon Bravo: ik ben vorig jaar afgestudeerd als erfgoedprofessional aan de Reinwardt Academie. Tijdens mijn studie heb ik mij verdiept in het conserveren en waarderen van erfgoed en het is hier dat ik mijn passie voor funerair erfgoed heb ontdekt. Ik hoop dat toekomstige generaties het erfgoed in de begraafplaats gaan zien en draag daar graag mijn steentje aan bij.

Naast mijn studie hield ik mij ook bezig als secretaris in een aantal commissies van verschillende (studenten-)verenigingen. Hier heb ik veel geleerd over sociale media en deze kennis neem ik graag mee naar Terebinth.

Inhoud

Dit nummer is gewijd aan een bijzonder thema: familiebegraafplaatsen. Die staan een beetje in de schaduw van de grotere begraafplaatsen, maar zijn daarom niet minder interessant. Ook in onze tijd worden ze nog gebruikt en aangelegd. Wim Cappers geeft een historisch overzicht van het verschijnsel 'begraven in eigen grond' en Willem van der Putten beschrijft juridische haken en ogen aan vergunningen daarvoor. In de rubrieken Uit het veld, Mens & Plek, de wandeling en de fotoreportage komen verschil-

lende familiebegraafplaatsen in tekst en beeld aan bod. Er is veel interessants te zien en te lezen!

We beginnen in dit nummer met een nieuwe rubriek: Onze begraafplaats. Daarin zijn het nu eens niet de redactieleden die een begraafplaats beschrijven, maar vertellen betrokkenen wat zij belangrijk vinden bij 'hun' begraafplaats. De oude algemene begraafplaats in Deventer heeft de primeur.

Foto boven: Toegangshek tot de familiebegraafplaats op Heerlijkheid Mariënwaerd. De Bijbeltekst (2 Kor. 12:9) paste precies in de al aanwezige uitsparing. Het hek, afkomstig van een kasteel en opgeknapt door de plaatselijke smid, vormt een mooi voorbeeld van hergebruik. Foto Bartha Hendriksen
Foto omslag: Het sfeervolle familiebegraafplaatsje van de familie Rauwenhoff in Tongeren. De recht opgaande grafmonumenten vormen een harmonieus geheel. Foto Bert Pierik

En verder

- 2 Van de voorzitter en Nieuwe redactieleden
- 3 Mens & plek: Frans van Verschuer, eigenaar landgoed Heerlijkheid Mariënwaerd
- 4 Begraven in eigen grond
- 7 Funeraire wandeling: Allemaal familie, familiebegraafplaatsen op de Veluwe
- 10 Ontstaan van vier familiebegraafplaatsen
- 12 Juridische complicaties van familiebegraafplaatsen
- 14 Fotoreportage: familiebegraafplaatsen op de Veluwe
- 16 Bij het graf van W.J. Hofdijk in Rozendaal
- 19 Boeken en media
- 21 Terebinthnieuws
- 23 Onmisbare vrijwilligers
- 25 Onze begraafplaats: de oude algemene begraafplaats in Deventer
- 28 Uit het veld: Charlotte Rauwenhoff

MENS & PLEK / FRANS VAN VERSCHUER, EIGENAAR LANDGOED HEERLIJKHEID MARIËNWAERDT

Agrariër/Baron Frans van Verschuer zit vol verhalen en hij vertelt ze met verve. We staan op het landgoed Mariënwaerd bij Beesd, op een open plek naast een maisveld. Met onverholen enthousiasme: 'Nee, dit is geen eeuwenoud graf. Ons familiegraf is spiksplinternieuw!' Negen generaties hebben hier sinds 1734 gewoond en gewerkt. Hij somt ze moeiteloos op, inclusief de aangetrouwden, en weet waar ze overal begraven zijn. Er is een familiekerker in Beesd, maar zijn vader zei: 'Eigenlijk zou ik het erg aardig vinden om op het landgoed begraven te worden.' Niet alle familieleden stonden te juichen en het heeft buitengewoon veel tijd gekost om het te regelen. Frans van Verschuer: 'Bestemmingsplan, omgevingsvergunning, bouwvergunning, ontwerp en bouw. We hebben er zeven jaar over gedaan.'
De zoon betwijfelt of ze nu nog aan zo'n familiekerker, met plaats voor vijftig kisten, zouden beginnen: 'Dit is misschien niet meer

helemaal van deze tijd. Kelders zijn uit, cremieren is in. Het is ook gêné: waarom moeten wij zo'n kostbaar graf hebben? Voor mijn vader lag dat twintig jaar geleden toch anders. Intussen vinden ook mijn broer en zussen het mooi. Op 22 juli jongstleden zou onze vader 92 geworden zijn. Ik ben met mijn zusje samen hierheen gegaan, bloemen gelegd. Deden we voorheen ook, maar nu gaat het makkelijker. Ik kom er geregeld. Anderen ook, het is het doel van een wandeling, een plek waar je rustig wordt. We gaan er een houten bank neerzetten.'
Tot in detail kan Van Verschuer erover vertellen. Hij laat een foto van de binnenkant zien: 'De kelder meet drie bij acht bij twaalf meter. De sluitsteen weegt 2500 kilo. Mijn vader wilde niet te veel tekst: alleen de familienamen Van Bylandt, Van Balveren en Van Verschuer. Zie je die vier pijpjes? Die zijn voor de ontluchting. Het is er kurkdroog. Voel eens, aan de onderkant zit een rand, naar binnen toe is de steen dunner –

dat is om het condenswater tegen te houden. De Bijbeltekst die mijn vader er graag op zag komen, staat nu op het toegangshek: "Mijn genade is u genoeg." Prachtig, toch?'

Korrie Korevaart

Frans van Verschuer legt de details uit van de nieuwe familiekerker, sinds 2017 in gebruik.

Begraven in eigen grond

Het eerste graf van J.-J. Rousseau op L'Île des Peupliers in Ermenonville dat velen inspireerde. Foto P. Poschadel Wikimedia Commons

Worden overledenen begraven, dan gebeurt dat gewoonlijk op een gemeentelijke begraafplaats of een bijzondere begraafplaats die eigendom is van een kerkgenootschap. Gestorvenen kunnen echter ook een rustplaats krijgen op een particulier terrein. Vroeger was dit een elite aangelegenheid. Tegenwoordig mag elke burger onder voorwaarden op eigen grond een bijzondere begraafplaats inrichten. Wanneer zijn mensen op eigen terrein gaan begraven? Waarom deden ze dit? Wat is er tegenwoordig mogelijk?

Vooraanstaanden kiezen veelal voor een speciale rustplek na hun overlijden. Tot 1829 liet de maatschappelijke bovenlaag zich in de kerk bijzetten, in de katholieke tijd ter bevordering van het zielenheil, vanaf de Reformatie vanwege de status.

Buiten de bebouwde kom

Bij Vaals is in 1778 een van de eerste familiegraven buiten de bebouwde kom ingericht. Initiatiefnemer was Johann Arnold von Clermont. Deze lutherse lakenfabrikant kwam uit het katholieke Aken en had zijn zakelijke activiteiten, mogelijk vanwege geloofsredenen en tegenwerking van het gilde, in 1761 verplaatst naar Vaals. Hier liet hij architect Joseph Moretti kasteel Vaalsbroek opknappen en op zichtafstand een classicistisch mausoleum ontwerpen. Toen zijn vrouw in 1783 overleed, is zij hier bijgezet. Het landgoed kreeg voor 1799 een inrichting als Engelse tuin. Von Clermont had geen graf in de kerk van Vaals. Het is onbekend of de bouw van het mausoleum verband hield met de protesten tegen het begraven in kerken vanwege bezorgdheid om de hygiëne.

Terug naar de natuur

De keus voor het Engelse tuinconcept sloot aan bij moderne opvattingen over de natuur. De woeste natuur boezemde geen angst meer in, maar werd juist aantrekkelijk gevonden. Onderzoek wees bovendien uit dat bomen bedorven lucht niet vasthouden maar zuiveren. Bovenal kreeg de natuur een rol binnen de rouwcultuur. De Zwolse dichter Rhijnvis Feith, voorstander van buitenbegraafplaatsen, liet in zijn roman *Julia* uit 1783 een van de hoofdpersonen rouwen bij een graf in de natuur. Volgens

de Duitse tuintheoreticus Christian Hirschfeld konden nabestaanden in deze melancholische omgeving beter rouwen om de dood van een naaste, wat rond 1800 in de rouwcultuur toonaangevend werd. Tuinarchitect Gijsbert van Laar populariseerde in zijn *Magazijn van tuin-sieraden* uit 1802 het idee om in tuinen funeraire objecten te plaatsen. Dergelijke funeraire *follies* (want er lag niemand begraven) waren al snel terug te vinden op landgoederen bij Zwolle en Heemstede.

In Friesland zijn daadwerkelijk graven op landgoederen aanwezig, die een band met de natuur suggereren. Op Martenastate bij Koarnjum liet Remia Juliana Arntzenia van Burmania in 1809 een grafheuvel aanleggen die werd omringd door een gracht. Tussen de graven stonden beuken. Een jaar later kwam op de buitenplaats Veenwijk bij Oudeschoot eenzelfde grafheuvel gereed. Dit initiatief kwam van de doopsgezinde Epke Roos van Bienema. Ongetwijfeld droeg de afsluiting met een gracht bij aan de beveiliging. Beide ontwerpen doen ook denken aan het beroemde graf in de natuur van de in 1778 gestorven filosoof Jean-Jacques Rousseau op L'Île des Peupliers in het Franse Ermenonville. De lege tombe die baron Van Spaen als *folly* op het eiland van zijn landgoed Biljoen bij Velp liet plaatsen, is op die van Rousseau geïnspireerd. Ook het grafeland bij kasteel Staverden verwijst hiernaar.

In navolging van Rousseau
heeft de dodenakker
de vorm van een eiland

Wettelijke ontsnappingsmogelijkheid

Toen ons land in 1810 bij het Franse keizerrijk werd gevoegd, verbood een decreet het begraven in kerken. Wilde iemand niet op een begraafplaats worden begraven, dan bood het decreet een alternatief. Families mochten hun overledenen op eigen terrein begraven. In Woerden maakte de vermogende lutheraan en patriot Dionisius Groeneveld in 1813 gebruik van deze mogelijkheid. Het decreet was impopulair, omdat de aanleg van begraafplaatsen veel geld kostte en de elite hechtte aan het familiegraf in de kerk. Toen de Fransen ons land verlieten, werd het decreet eind 1813 buiten werking gesteld, maar niet voor lang. Ook in Nederland vonden de moderne inzichten ingang en vanaf 1829 was het begraven in kerken definitief verboden.

Deze koerswijziging gaf een nieuwe impuls aan de inrichting van familiegraven in eigen grond. Otto Paulus Groeninx van Zoelen, orangist en lid van de Tweede Kamer, deed dit in 1828 op zijn landgoed Huys ten Donck bij

Natuur krijgt een rol binnen de rouwcultuur

Tegelijk liet zij de rustplaats zo omheinen dat ook niet-familieleden hier een laatste rustplaats konden krijgen. (Zie pp. 16-18). Eerst keken de lokale bewoners neer op deze afgelegen plek. Maar sinds de baron hier in 1842 werd begraven en een jaar later de barones zelf, kreeg de rustplaats aanzien. Overeenkomstig de Begrafeniswet van 1869 richtte Rozendaal drie jaar later naast de particuliere begraafplaats een algemene begraafplaats in. Die werd nooit populair. In 1978 is de particuliere begraafplaats, die feitelijk dienst deed als algemene begraafplaats, overgedragen aan de gemeente.

Bij particuliere graven kwamen ook dierengraven. In 1865 werd Frederik baron van Brakell, landbouwhervor-

Grafkelder van de familie Torck-Huyssen van Kattendijke te Rozendaal. Foto Bert Pierik

Ridderkerk. Opnieuw kreeg de dodenakker de vorm van een eiland, net als het graf van de familie Dorhout bij het Schapendijkje bij Leeuwarden en het graf van de familie Eysinga op hun landgoed Jousmastate bij Wirdum. Groeninx liet zijn in 1826 in de kerk van Ridderkerk begraven vrouw hier herbegraven. Nadat zijn vader Cornelis het landgoed al in 1781 met een piramide had versierd, plaatste Otto op het terrein in 1838 een funeraire folly in de vorm van een obelisk.

Veranderende functies

Begraafplaatsen op eigen grond veranderen soms van karakter. Dat geldt voor het particuliere graf in de bossen van kasteel Rosendaal bij Rozendaal. Barones Louise Torck-Huyssen van Kattendijke nam hiertoe het initiatief toen twee van haar kinderen in 1838 overleden.

mer én paardenliefhebber, op het landgoed Den Eng bij Lienden begraven. Bij deze rustplaats, die eveneens op het grafeiland van Rousseau was geïnspireerd, waren ook paarden begraven. Destijds begroeven meer voornamelijk families geliefde honden en paarden op hun landgoed. Een familierustplaats kon ook de vorm krijgen van een columbarium. Vanaf 1874 wilden sommigen crematie mogelijk maken. Tot de voorstanders hoorde L.E. Hekmeyer, een vermogend officier. Toen hij in 1903 overleed, had Nederland nog geen crematorium. Daarom werd hij in Berlijn gecremeerd. Zijn as werd bijgezet in een monument op het landgoed Heeswijk bij Voorburg. Toen Hekmeyers echtgenote in 1922 overleed, werd het columbarium met een som geld voor onderhoud aangeboden aan de gemeente. Aangezien crematie nog steeds niet wettelijk was geregeld, weigerde Voorburg het legaat. Het

gedenkteken en de as kregen een plek op de particuliere begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag. Het graf van de katholieke familie Westerwoudt op landgoed Westerwolde bij Assel veranderde in een natuurbegraafplaats. In 1941 kreeg dr. W. Westerwoudt toestemming voor de bouw van een kapel op zijn landgoed. Drie jaar later liet hij bij de kapel een familiegraf inrichten. Sinds 1955 stelt de familie de plek in het bos open voor derden. Nabestaanden mogen de graven tussen de bomen met hout en keien markeren. Daarmee ontwikkelde Westerwolde zich tot de eerste natuurbegraafplaats van Nederland. (Zie pp. 7-9).

Veranderde wetgeving

Sinds de *Wet op de lijkbezorging* van 1991 is de regelgeving rond het begraven op eigen grond veranderd. Ten eerste biedt de definitie van een lijk meer mogelijkheden. Menselijke vruchten van minder dan 24 weken oud die doodgeboren zijn of minder dan een uur hebben geleefd,

De wet spreekt nu van een bijzondere begraafplaats

zijn geen lijk in de zin der wet. Ouders mogen deze kinderen daarom in de tuin begraven.

Voorts spreekt de wet niet meer van een graf op eigen terrein voor overleden familieleden, maar van een bijzondere begraafplaats waar de grondeigenaar desgewenst iedereen kan laten begraven. Bovendien beoordeelt niet het college van burgemeester en wethouders, maar de gemeenteraad de aanvraag. Het bestemmingsplan speelt hierbij een belangrijke rol.

In de praktijk stellen gemeenten, als ze al instemmen, strenge eisen. Zo moet de eigenaar een historische band

hebben met de grond, die ook in de toekomst is gewaarborgd. De grafrust duurt immers tien jaar. Bovendien moet het terrein zeker een hectare groot zijn, mag er geen water worden gewonnen, mogen er geen leidingen of kabels liggen, mag het graf geen last hebben van grondwater en vanaf de weg niet zichtbaar zijn.

Praktijkvoorbeeld

Dat het krijgen van een vergunning niet gemakkelijk is, blijkt uit de totstandkoming van een bijzondere begraafplaats bij Aalten. Toen Henk van Ipenburg in 1993 overleed, begroef zijn vrouw Trudy hem op het erf van hun boerderij. De boer was antroposoof en wilde in schone grond worden begraven. Ze deed dit bovendien stiekem omdat ze bang was voor afwijzing van de aanvraag. De uit de stad afkomstige familie lag vanwege hun alternatieve opvattingen niet goed in de buurt. Toen burens zich afvroegen waar hun buurman was gebleven, liet de politie het stoffelijk overschot in 1995 opgraven. Nadat een niet-natuurlijke dood was uitgesloten, werd het lichaam op de gemeentelijke begraafplaats herbegraven. Ondertussen wijzigde de gemeenteraad het bestemmingsplan zodat de familie het stoffelijk overschot opnieuw kon herbegraven op het erf.

Niet toevallig lijken vooral grootgrondbezitters te zijn begraven in eigen grond. Het zijn veelal eigenzinnige mensen met afwijkende opvattingen. Je vindt graven op eigen grond in elke provincie, het jonge Flevoland uitgezonderd. Maar gemiddeld heeft lang niet elk van de ongeveer 350 gemeenten een graf of begraafplaats op eigen grond. Hoe dit zij, terwijl de asbezorging al tal van mogelijkheden kent, biedt het begraven in eigen grond binnen de begraafcultuur een extra keuzemogelijkheid.

Wim Cappers

Oud-hoofdredacteur *Terebinth*

Een eenvoudig familiegraf op Westerwolde. Foto Bert Pierik

Het graf van Frederik baron Van Brakell op landgoed Den Eng bij Lienden. Foto Bartho Hendriksen

Funeraire wandeling

Allemaal familie

Landgoed Tongeren. De recht opgaande grafmonumenten zijn uniform en creëren een harmonisch beeld

Familiebegraafplaatsen op de Veluwe

Sommige families rusten niet op een algemene begraafplaats, maar op een exclusieve plek op het eigen landgoed. We bezoeken drie familiebegraafplaatsen op de Veluwe, die drie aparte tochten rechtvaardigen. Niet op alle valt evenveel te wandelen, daarvoor zijn ze te klein. Maar ze zijn zeker de moeite waard. We bezoeken een kleine begraafplaats van twee gezinnen op landgoed IJsselvliedt nabij Wezep; een iets grotere in het bos op landgoed Tongeren waar nu nog regelmatig begraven wordt en Natuurbegraafplaats Westerwolde bij Assel, die is ontstaan als familiebegraafplaats, maar sinds 1955 is opengesteld voor iedereen.

LANDGOED IJSSELVIEDT

Vlak langs de A28 bij afslag Wezep ligt het landgoed IJsselvliedt, dat een kleine familiebegraafplaats in ruste heeft. Begin negentiende eeuw kwam het landgoed in handen van de familie Nobel. Richard A.L. Nobel bouwde met behulp van het vermogen van zijn vrouw Arnoldina J. Gockinga een nieuw huis met een slotgracht en een kleine begraafplaats. Twee generaties Nobel liggen er begraven in een grafkelder waarop een eenvoudige zerk ligt.

De familie Van Pallandt kocht het landgoed van de familie Nobel, maar ligt er niet begraven. Wel hun neef en erfgenaam, mr. Johan Paul graaf van Limburg Stirum. Hij was gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en overleed in 1948. Zijn vrouw, jonkvrouw Catharina M. R. van Sminia overleed in 1950 en is bij hem in het voor hen gebouwde mausoleum bijgezet. Omdat zij kinderloos waren, is het landgoed ondergebracht in een familie-stichting. Sinds 1972 is het een zorghotel. De graaf en zijn vrouw rusten in een wit gestuukt, stijlvol mausoleum achter de grafkelder van de familie Nobel. Het opgehoogde begraafplaatsje

ligt een honderd meter achter het huis aan een onverharde beukenlaan. Twee oude, torenhoge levensbomen (thuja's) en conisch gesnoeide taxussen sieren de plek waar een paar kleinere grafsteentjes herinneren aan dierbare huisdieren.

Het witgestuakte mausoleum voor Van Limburg Stirum op landgoed IJsselvliedt.

Het begraafplaatsje heeft de tijdgeest mee

LANDGOED TONGEREN

Het is even zoeken op het landgoed. Vanaf de Soerelseweg, tussen Nunspeet en Epe, leidt een bospad langs oude reusachtig uitgegroeide douglassparren naar het met ro-dodendrons en een houten hekwerk omheinde prachtige begraafplaatsje. Een groot toegangshek is gesierd met een fraai gedicht van Jan Hendrik Rauwenhoff. De tekst luidt:

‘Betreed, O Wandelaar met eerbied dezen grond
Aan dooden toegewijd ter rustplaats; ’t graf is heilig
En zij wier asch hier rust zijn voor all’ onrust veilig
Schoon hen geen marmer dekt, maar heide groei’
in ’t rond.’

Nabij het Veluwe buurtschapje Tongeren kocht halverwege de achttiende eeuw Nicolaas Wilhelm de Meester, toen burgemeester van Harderwijk, vijf boerderijen met wat bouwland en heidevelden. Na zijn overlijden erfden zijn dochter Cornelia Maria en haar man Jan Hendrik Rauwenhoff in 1768 het Tongerens bezit. Zij vormden het landgoed en lieten een begraafplaats ontwerpen die tot de dag van vandaag dienst doet als familiebegraafplaats voor de nazaten.

Alleen familie

Tijdens ons bezoek aan het begraafplaatsje ontmoeten wij een van hen, de heer Kaptein, die vol enthousiasme vertelt over zijn familie die via de Landgoed Tongeren BV zorg draagt voor het landgoed. Hij neemt ons mee langs de met zacht haarlos bedekte graven van zijn ouders en het graf van zijn vorig jaar verongelukte nichtje die er als laatste begraven is.

De recht opgaande grafmonumenten aan het hoofdeinde zijn uniform en worden boven de – meestal verheven gehakte – inscriptie, afgerond met een ovale vorm.

Uniek zijn de korte spreuken onder de namen van de begravenen zoals: ‘Hier slaapt zij stil en zacht Daar zij Gods wekstem wacht’ of ‘Zij had Tongeren lief en was er ten zegen’, of meer hedendaags ‘Alles stroomt’, ‘Onvoorwaardelijk’ of ‘Zij was geluk’. In het familieberaad is afgesproken dat ieder familielid zich houdt aan een grafsteen van hardsteen, met dezelfde vorm en met een verheven zwartgelakte inscriptie. Sommige familieleden onttrekken zich toch iets aan deze afspraak. Eén steen heeft goedkopere ingestraalde letters in een andere kleur en een ander

De steen van Jan Hendrik Rauwenhoff, stamvader van de familie en stichter van de begraafplaats

monument is uitgevoerd in de steensoort Impala graniet, maar dan wel in de mat gezoete versie. Beide monumenten verstoren nog net niet de rust en harmonie van deze plek, maar waakzaamheid is geboden. Aan overleden familieleden die niet rusten op de begraafplaats is ook gedacht. Een grote zwerfkei herinnert aan hen. Het idee was om kleine stenen met hun naam er bij te leggen, maar tot nu toe heeft niemand het initiatief genomen. De familieleden erven het grafrecht als lid van de BV voor onbepaalde tijd, maar moeten zelf zorg dragen voor de kosten van het openen en sluiten van het graf en de aanschaf en plaatsing van de nieuwe grafsteen.

Uitbreiding

Een paar jaar geleden heeft de familie het begraafplaatsje behoorlijk uitgebreid. Het begraafplaatsje heeft de tijdgeest mee. Landelijke nieuwe initiatieven voor de aanleg van particuliere en natuurbegraafplaatsen krijgen steeds meer de ruimte. Gezien de vele recent in gebruik genomen graven is er in de familie nog steeds veel belangstelling om begraven te worden op Tongeren. Minstens vier keer per jaar wordt er een onderhoudsdag georganiseerd. Dan verzorgt men het groen en worden ook de grafmonumenten schoongemaakt. De familiebanden worden weer aangehaald in een gezamenlijke afsluiting. De dagelijkse leiding van het landgoed is in handen van Charlotte Rauwenhoff (zie p. 28).

NATUURBEGRAAFPLAATS WESTERWOLDE

Iets ten westen van Apeldoorn vlak bij de A1 bij Assel ligt aan de Alverschotenseweg het landgoed Westerwolde. De familie Westerwoudt beheert dit sinds drie generaties. Zij exploiteren er een landgoedcamping en een natuurbegraafplaats die in 1944 als familiebegraafplaats is ont-

Landgoed IJsselvliedt is opgenomen in het Wisepad (17 km); zie klompenpaden.nl; op het landgoed zelf zijn ook twee gemarkeerde wandelpaden, zie: stichtingijsselvliedt.nl/recreatie. Op de website landgoedtongeren.nl zijn twee wandelroutes te downloaden. Natuurbegraafplaats Westerwolde, Alverschotenseweg 50, Hoog Soeren.

Een eenvoudige fraaie kapel, opgebouwd met robuuste bakstenen

De muur rond natuurbegraafplaats Westerwolde en de Heilige Geestkapel zijn uit dezelfde robuuste stenen opgetrokken

staan. Rondom een eenvoudige fraaie kapel, opgebouwd met robuuste bakstenen, en om de familiebegraafplaats heen, ligt op het wat heuvelachtig terrein een met speelse paden natuurlijk aangelegde begraafplaats. Een veelvoud aan veldkeien met inscripties ligt verspreid langs de paden onder voornamelijk oude wintereiken. De meerstammige eikstoven ogen oeroud en bepalen de natuurlijke sfeer.

Geschiedenis

De grootvader van de huidige beheerders liet in 1941 op zijn landgoed van driehonderd hectare, naar ontwerp van de Apeldoornse architect J.G.A. van Dongen, de Heilige Geestkapel bouwen. Voor de kerkgang waren de rooms-katholiek gelovige grootouders aangewezen op het verder weg gelegen Apeldoorn. Zij kregen toestemming om op eigen terrein een kerkje te bouwen, dat ook bezocht werd door omwonenden. Drie jaar later kreeg de grootvader toestemming van de burgemeester van Apeldoorn om een begraafplaats aan te leggen voor zijn familie. Die is bescheiden ommuurd, met dezelfde robuuste stenen als van de kapel. In de rondlopende muur, die het wild op afstand moest houden, zijn regelmatig uitsparingen gemetseld in een kruisvorm. Steunberen met een gemetseld dakje zijn hoger opgemetseld om de muur te ondersteunen. De tegen en op de muur weelderig groeiende wingerd accentueert de spaarzaam onderhouden romantische plek. Een brede trap leidt naar een gesloten sierlijk toegangshek waarop twee familiewapens zijn gesmeed, één met een

vergulde klaproos en de ander met drie hamers. De ruime toegang lijkt lang niet geopend geweest te zijn voor een begrafenis op deze vol ogende familiebegraafplaats. Aan de andere kant is een klein toegangspoortje, geflankeerd door hoog opgegroeide buxus.

De familiegraven liggen rondom een centraal geplaatste zandstenen 'altaarsteen', waarop aan de acht zijden de Latijnse tekst 'Lux perpetua luceat eis' is gehakt, 'moge het eeuwige licht op hen schijnen'. De graven zijn sober ingericht; een keitje met alleen de inscriptie 'vader' of een kruisje met alleen een voornaam. De paadjes tussen de graven zijn met veldkeities bedekt. Weelderig bloeiende hortensia's, vlinderstruiken en een enkele roos staan verspreid tussen de graven.

Eerste natuurbegraafplaats

In 1955 werd het terrein opengesteld voor het begraven van niet-familieleden. In het begin zijn een paar graven nog bedekt met een klassiek grafmonument, maar nu zijn alleen veldkeien toegestaan. Jaarlijks vinden er ongeveer vijftig begrafenissen plaats en inmiddels liggen er ruim tweeduizend mensen begraven. Het is nu een belangrijke inkomstenbron voor de familie en voor het behoud van het landgoed. Westerwolde wordt gezien als de eerste natuurbegraafplaats van het land, maar wijkt wel af van de huidige opvattingen over natuurbegraafplaatsen. Menig graf wordt intensief bezocht en verzorgd met aangeharkte perkjes en vers aangeplante eenjarigen die eigenlijk niet thuishoren in een eikenbos. Maar de oude meerstammige eiken zorgen voldoende voor de natuurlijke uitstraling van de begraafplaats.

Bert Pierik

De 'altaarsteen' met de tekst LUX PERPETUA LUCEAT EIS

Ontstaan van vier familiebegraafplaatsen, 1781-1857

In deze bijdrage worden drie generaties familiebegraafplaatsen onder de loep genomen, die een kleine eeuw geschiedenis omvatten van dit funeraire fenomeen. In de achttiende eeuw vond men het begraven onder kerkvloeren, waar al honderden doden lagen, steeds meer onethisch en onhygiënisch. Mede om de kerkgangers niet met hun lijkengreur te hinderen, legden landeigenaren begraafplaatsen aan op hun eigen grond. De familie Van Tuyll van Serooskerken representeert deze pioniers. Een grote groep volgde toen in 1829 het begraven in kerken werd verboden. Maar er waren ook landeigenaren die pas tientallen jaren later die keuze maakten, zoals de families Versteegh in de Betuwe en Uniken in Stads-kanaal.

We leven om te sterven

‘We leven om te sterven’ staat op de pilaren van het toegangshek. ‘Ik weet niet of mijn broer deze ware tekst heeft bedacht toen hij de begraafplaats liet aanleggen’, filosofeerde de schrijfster Belle van Zuylen. Haar broer, Willem René van Tuyll tot Serooskerken, heer van Zuilen en Westbroek, had een afkeer van het – in zijn ogen – onhygiënische begraven in kerken. Daarom liet hij in 1781 deze begraafplaats aanleggen als een van de eerste buiten de bebouwde kom. In eerste instantie voor zijn vrouw, kinderen en nakomelingen, maar ook voor de bewoners van het dorp Zuilen. De begraafplaats ligt aan een landelijke weg niet ver van Slot Zuylen. De oude dorpskerk brandde in 1847 af maar werd in 1848 herbouwd.

Je loopt de begraafplaats binnen door een hek met twee hekpalen met hardstenen vazen die afbeeldingen van zandlopers en doodskoppen dragen: het leven is vergankelijk! Recht tegenover de ingang liggen achter een smeedijzeren hek, waarboven een gedenksteen met het jaar 1785, de twee marmeren grafzerken ter nagedachtenis van W.R. baron van Tuyll van Serooskerken (1813-1878) en Françoise Margaretha van Weede (1828-1899). Achter het familiegraf ligt de kleine familiebegraafplaats.

De begraafplaats Oud-Zuilen. Foto Mary Kuiper

De familiebegraafplaats van de erven M.J. Versteegh in Kapel-Avezaath. Foto Mary Kuiper

Vanaf de ingang loopt een met hoge struiken omzoomd pad met aan weerszijden grafvelden naar een derde veld dat haaks op het pad staat. Hier liggen nakomelingen van het echtpaar Van Tuyll. Hun graven – enkel, kinder- en dubbelgraven – worden gesierd met eenvoudige lage stèles met een halfronde boog. In tegenstelling tot de dorpsbegraafplaats die smetteloos is onderhouden, kampt de familiebegraafplaats met achterstallig groenonderhoud. Veel wilde bloemen en grassen geven deze een romantische aanblik.

Bartho Hendriksen

Erven Versteegh

In het Betuwse Kapel-Avezaath, een klein dorp op een steenworp van Tiel, bevindt zich de particuliere begraafplaats van de families Versteegh en Heuff. ‘Begraafplaats Erven M.J. Versteegh anno 1854’ staat op het bordje aan het begin van het toegangspad aan de Zoelensestraat. Een laag muurtje vormt de scheiding tussen het pad en het grotendeels geruimde kerkhof – nu een grasveld – van de veertiende-eeuwse Sint-Agathakapel. Matthias Johannes Versteegh (1791-1859) was de bewoner van Huize Teisterbant in het naburige Kerk-Avezaath. Hij bekleedde tal van functies in de lokale politiek en was onder andere dijkgraaf van het polderdistrict Neder-Betuwe. Hij kocht in 1854 een terrein, groot elf aren en zestig centiares en bestemde dit tot begraafplaats van zijn echtgenote, zichzelf en hun wettige nakomelingen. Sinds 1994 wordt de begraafplaats beheerd door de Stichting Begraafplaats Erven Versteegh.

De begraafplaats telt 39 grafplekken (vijf rijen van acht graven) met in het midden het dubbelgraf van M.J. Versteegh en zijn echtgenote Gerarda Jacoba van Rijnberk (1791-1853). De twee graven bij het toegangshek worden niet uitgegeven. Op 3 december 2011 vond de laatste begraving plaats. De begraafplaats wordt omgeven door een sierhek. De graven zijn bedekt met eenvoudige grijze stenen waarop alleen de naam en geboorte- en sterfjaar

staan vermeld. Naast de naam Versteegh staat ook de naam Heuff op veel stenen te lezen. Versteeghs dochter Dirkje Maria Anna Versteegh huwde in 1842 met Antonie Heuff. De stenen vormen tezamen een legpuzzel van de verbanden tussen beide families. De begraafplaats lag er in 2018 goed onderhouden bij.

Bartho Hendriksen

Het Kelderbos op landgoed Morren

Bij Elspeet is een stuk bos dat vanwege de familiebegraafplaats die er ligt, de naam Kelderbos kreeg. Het was Antoni de Raedt, lid van Provinciale Staten van Gelderland, die dit stuk grond in 1832 kocht om er te worden begraven. Zijn graf in de kerk mocht na 1829 niet meer worden gebruikt, en de ruimte die hij op de algemene begraafplaats kreeg was te klein en lag te laag. De kelder die hij daar op een andere plek liet maken, stond inderdaad al snel vol water, waardoor rigoureuze maatregelen nodig waren. Hij was al ziek, uitstel was geen optie. Nu grensde aan zijn landgoed Morren een wat hoger gelegen stuk land, en dit kocht hij om een privébegraafplaats aan te leggen. In zijn testament bepaalde hij dat dit een onlosmakelijk deel van Morren moest blijven. Hij werd er nog hetzelfde jaar bijgezet.

De bakstenen kelder kreeg een wat ongebruikelijke, driehoekige vorm. Dat kwam omdat Raedt lid was van de vrijmetselarij, waar de driehoek een belangrijk symbool is. Op de plaat op de voorkant liet hij, onder doodsymbolen, zetten: 'Grafkelder van de familie Raedt van Oldenbarnevelt. Gest. Mr. Antoni Raedt op deszelfs Landgoed Morren. Mei 1832' en de tekst HIC DEFUNCTO-

De kelder in het Kelderbos. Foto Gouwenaar Wikimedia Commons

RUM MOLLITER OSSA CUBENT, hier rust zacht het gebeente der overledenen. De makers zijn ook bekend: timmerman Lubbert en metselaar Klaas Veldhoen, de laatste zal de fraaie 'muizentanden' (vlechtingen) hebben gemetseld. De begraafplaats bleef nog ruim honderd jaar in de familie. Tegenwoordig is het een rijksmonument dat wordt beheerd door een stichting. Het onderhoud wordt mede bekostigd door een stuk van het land te verhuren aan een boer.

Margriet de Roever

Familiebegraafplaats Uniken in Stadskanaal

Het is 1829 en onder Willem I is het begraven in kerken verboden. Daardoor moet Jan Uniken (1783-1859) nadenken over zijn laatste rustplaats. Een plek op de gemeentelijke begraafplaats is gezien zijn status geen optie en zonder de mogelijkheid om een rustplaats in de kerk te kopen, besluit hij om zijn eigen begraafplaats aan te leggen. Maar uiteindelijk is het niet Jan Uniken zelf,

De familiebegraafplaats Uniken. Foto Korrie Korevaart

maar zijn neefje Ellerus Hermannus die in 1857 het eerste graf inneemt. Het jongste graf stamt uit 1964 en daarmee ligt er ruim honderd jaar aan familiegeschiedenis in Stadskanaal. Het graf van Jan Uniken ligt centraal op de begraafplaats en wordt gesierd door een grote natuurstenen sokkel die bekroond is met een natuurstenen vaas. Het familiewapen pronkt trots op een van de zijkanten. De rest van de familie kiest ook voor natuurstenen monumenten en een aantal draagt eveneens het familiewapen. De familieband is duidelijk zichtbaar, maar in het verschil in de vorm van de grafmonumenten is het verloop van bijna honderd jaar te zien.

Jan Uniken is grootgrondbezitter, vervener en opzichter van de venen van de stad Groningen. Op zijn achthonderd hectare grond heeft hij meer dan genoeg ruimte voor zijn eigen borg met een lange laan met toegangshek, een dienstwoning, een bijschuur en uiteindelijk ook een begraafplaats. Hoewel de Unikenborg zelf niet meer bestaat, spreken de overige genoemde monumenten tot de verbeelding. Ze geven een beeld van de invloed die de familie Uniken had op de ontwikkeling van Stadskanaal. Dit, de gaafheid van de begraafplaats en de uniciteit van de familiebegraafplaats in de provincie Groningen, hebben ertoe geleid dat deze overige monumenten nu rijksmonumenten zijn. Helaas is de begraafplaats momenteel tamelijk overwoekerd.

Koos Brandon Bravo

Begraafplaats Oud-Zuilen, Groeneweg 10, 3611 AT Oud-Zuilen
Kelderbos, Oostendorperstraatweg 69, 8097 PL Oosterwolde
Familiebegraafplaats Erven Versteegh, Zoelensestraat 2,
4013 CR Kapel-Avezaath
Familiebegraafplaats Uniken, Unikenstraat 47,
9501 XE Stadskanaal

Juridische complicaties van familiebegraafplaatsen

Voor grondeigenaren is het al eeuwenlang mogelijk om op eigen grond begraven te worden. Een vergunning van het college van burgemeester en wethouders volstond. Na het ingaan van de nieuwe *Wet op de lijkbezorging* per 1 juli 1991 moet de gemeenteraad de grond expliciet aanwijzen als begraafplaats. Maar het principe is ongewijzigd: een natuurlijk persoon kan een begraafplaats voor zichzelf en zijn naasten inrichten, die aan dezelfde eisen moet voldoen als andere niet-gemeentelijke begraafplaatsen.

De wet is eenvoudig en helder. Echter, een onderdeel van de rijksoverheid heeft bijna twee decennia deze wettelijke mogelijkheid bewust willen torpederen. Belangstellenden kregen bovendien te maken met de grote kronkels in het bestuursrecht, waarbij rechterlijke instanties zich verliezen in kafkaïaanse redeneringen.

Situatie tot 1991

Tot 1991 bestond de mogelijkheid om op eigen terrein een graf aan te leggen. Deze familiegraven vielen in het algemeen niet onder het voor begraafplaatsen geldende regime. Artikel 15 (oud) van de *Wet op de lijkbezorging* bepaalde dat de eigenaar van een niet tot begraafplaats bestemde grond een of meer graven of een grafkelder kon aanleggen om zijn eigen lijk en die van zijn familieleden daarin te laten bijzetten. De graven moesten worden aangelegd op een afstand van ten minste vijftig meter van de bebouwing van een stad of dorp. De aanleg gebeurde na verloop van tijd onder toezicht van burgemeester en wethouders van de gemeente waarin de grond lag. Indien het verloop van tijd werd geweigerd, kon de aanvrager bezwaar indienen bij Gedeputeerde Staten. Van het besluit van GS stond binnen een maand beroep op de Kroon open.

Beperkt aantal aanvragen voor eigen begraafplaats

In 1971 werd een voorstel tot wijziging van de *Wet op de lijkbezorging* bij het parlement ingediend. Naar aanleiding van vragen in de Tweede Kamer tijdens de schriftelijke voorbereiding van het wetsvoorstel deelde de regering in 1975 mee, dat sedert 1945 in 656 gevallen verloop van tijd was verleend tot aanleg van grafkelders of grafruimten op eigen grond. Van deze gevallen deden zich 581 voor in de provincie Noord-Holland.

Ik heb het vermoeden dat die laatste cijfers op een misverstand berusten. De afgelopen twee decennia zijn landelijk gemiddeld ongeveer twee of drie nieuwe particuliere begraafplaatsjes per jaar aangewezen. Die beperkte aantallen sporen met de gegevens van 1945 tot 1975 als men de Noord-Hollandse aantallen weglaat.

De grafkelder op Heerlijkheid Mariënwaerd te Beesd. Van plan tot verwezenlijking duurde het zeven jaar. (Zie ook Mens & Plek). Foto Bartho Hendriksen

Eigenmachtige uitleg van de wet

De Inspectie voor de milieuhygiëne van het toenmalige ministerie van Volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer (VROM) kreeg in de herziene wet de taak om te adviseren over de aanleg en uitbreiding van begraafplaatsen. Deze en andere adviestaken van deze inspectie werden uitgewerkt in de Inspectierichtlijn lijkbezorging. VROM stelde zich op het standpunt dat de aanleg van kleine bijzondere begraafplaatsen op eigen terrein onwenselijk was en altijd moest worden tegengehouden. Binnenlandse Zaken stelde zich op het standpunt dat indien de wetgever het mogelijk maakte voor particulieren om een eigen begraafplaats te hebben en te houden, het niet zo kon zijn dat een ambtelijke dienst dit per definitie altijd tegen zou willen houden. VROM nam in de inspectierichtlijn een gekleurde weergave op van de behandeling van het onderwerp in de Tweede Kamer, alsmede een lange lijst van bezwaren. In de twee decennia die volgden, heb ik drie varianten in de adviezen van de VROM-inspectie gezien: men was er op tegen, erg op tegen of heel erg op tegen. Positief of zelfs maar neutraal is nimmer geadviseerd. In de inspectierichtlijn wordt zelfs verzwegen dat een particulier een begraafplaats kan aanleggen. Dat een ambtelijke dienst de tekst en strekking van een wettelijke bepaling zo sterk inkleurt en naar zijn hand wil zetten, is heel bijzonder. De VROM-inspectie presteerde het ook om in beroep te gaan, als een gemeente haar bezwaren opzij zette en toch akkoord ging met de aanleg van een begraafplaatsje voor een echtpaar. Maar VROM kreeg bij de rechter geen gelijk.

Gekleurde adviezen nog steeds gebruikt

Op de adviezen van de VROM-inspectie, ook over andere onderwerpen zoals opgraving en ruiming, viel het nodige af te dingen. Bij de herziening van de *Wet op de lijkbezorging* in 2010 zijn deze adviserende taken discreet geschrapt. Daarmee is ook de functie van de Inspectie-richtlijn lijkbezorging komen te vervallen.

Helaas nemen gemeenten deze gekleurde adviezen toch nog regelmatig ter hand als men een handvat zoekt om aanvragen voor een particuliere begraafplaats te beoordelen. Men gaat ervan uit dat rapporten en richtlijnen van de rijksoverheid objectief en volledig zijn en is er niet op bedacht dat een overheidsdocument feiten verzwijgt, verdraait en aanbevelingen door persoonlijke opvattingen inkleurt.

Loze argumenten voor weigering

In welke omstandigheden geeft een gemeente een aanvrager toestemming om een begraafplaats aan te leggen? De wet geeft geen normen. Dat is ook niet nodig, omdat met name het Besluit op de lijkbezorging de inrichting van begraafplaatsen regelt, zoals de afstand tot het grondwater, de diepte van begraven en de onderlinge afstand van graven. Meer is ook niet nodig.

Echter, gemeenteraden hebben soms hun eigen afwegingen. Soms gunt men een aanvrager geen eigen begraafplaatsje, ook als er objectief geen bezwaren zouden zijn. Aanvragers kunnen dan in beroep bij Gedeputeerde Staten. Als dat college het beroep niet honoreert, kan men de gang naar de bestuursrechter maken.

Men was er op tegen, erg op tegen of heel erg op tegen

Maar dan krijg je te maken met het vreemde verschijnsel dat provincieambtenaren soms nieuwe argumenten gaan verzinnen waarom de gemeente een aanvraag terecht heeft afgewezen. Helemaal bont wordt het in een uitspraak van de Afdeling Bestuursrechtspraak van 14 januari 2004 (LJN AO1641), waarin de aanwezigheid van een cultuurhistorische waarde als voorwaarde wordt gesteld om een particuliere bijzondere begraafplaats aan te kunnen leggen. Dit is je reinste kul. Een cultuurhistorische waarde noopt nooit tot de aanleg van een begraafplaats. Er is natuurlijk ook geen enkel voorbeeld van, dat het ooit wel zo was. Het is een loze kreet die oppervlakkig gezien wel aardig klinkt en kritiekloze ambtenaren en bestuurders een argument geeft om een aanvraag af te kunnen wijzen. Dat rechters zulke onzin zonder meer overnemen, is onbegrijpelijk.

Ondanks deze juridische onzin gaan gemeenteraden gemiddeld twee à drie keer per jaar akkoord met de aanleg van een nieuw particulier begraafplaatsje.

Willem van der Putten

Adviseur lijkbezorgingsrecht en bestuursrecht

De familiebegraafplaats van de erven M.J. Versteegh in Kapel-Avezaath. Foto Mary Kuiper

Familiebegraafplaatsen op de Veluwe

Linkerpagina boven: landgoed IJsselvliedt; overige foto's landgoed Tongeren. Rechterpagina: familiebegraafplaats Westerwolde. Zie voor de beschrijvingen de funeraire wandeling pp. 7-9. Foto's Bert Pierik

‘Tusschen de bloemen en onder de boomen’

Bij het graf van W.J. Hofdijk in Rozendaal

Op de bosrijke begraafplaats bij kasteel Rosendaal, vlakbij Arnhem, ligt een voormalige familiebegraafplaats waar onder strenge voorwaarden ook buitenstaanders begraven mochten worden. Hier ligt opmerkelijk veel cultureel talent. De kleine dodenakker kent liefst drie grafmonumenten van bekende negentiende-eeuwse schrijvers en dichters - Peter de Génestet, Bernard ter Haar en Willem Hofdijk. Ook een bekend musicus (Ludwig Felix Brandts Buijs) en een beroemd architect (Sybold van Ravestejn) vonden er hun laatste rustplaats.

Deze graven liggen tussen de grafkelders van de negentiende-eeuwse bewoners van het kasteel – de families Torck en Van Pallandt – en de aan hen geparenteerde families. De grafkelder-Torck van architect Jan David Zocher (circa 1842) is een voorbeeld van neoclassicistische ‘architecture ensevelie’: half-ondergrondse funeraire architectuur. Dit devies had Zocher al eens groots toegepast bij het Van Nellestejn-monument in Leersum; hier gaat het om een eenvoudiger versie.

Oorspronkelijk familiebegraafplaats

De begraafplaats is tegenwoordig eigendom van de gemeente Rozendaal, maar is historisch gezien nauw verbonden met het naburige kasteel. Dit beleefde zijn bloeitijd als buitenverblijf van de hertogen van Gelre ruwweg van 1375 tot 1425. Er was toen onder meer een goed gevulde menagerie, met pauwen, papegaaien, wolven en leeuwen. Vanaf de zestiende eeuw raakte het kasteel steeds door overerving in het bezit van opeenvolgende adellijke

families, de Van Arnheims, de Torcken (vanaf 1721) en de Van Pallandts (1854-1977). Het echtpaar Torck-Huysen van Kattendijke legde in 1840 oostelijk van het kasteel een begraafplaats aan. Onder bepaalde streng gereglementeerde voorwaarden, mochten er ook buitenstaanders begraven worden. Schrijvers die hun laatste jaren of maanden in Arnhem en omgeving doorbrachten maakten daar gebruik van, met uitzondering van Jacob van Lennep, die in Oosterbeek overleed en daar een grafmonument kreeg.

Willem Jacobszn Hofdijk

In de literatuur krijgt het neogotische monumentje van De Génestet (1861, H.M. Tétar van Elven) doorgaans de meeste aandacht. Toch is het graf van Willem Jacobszn Hofdijk (Alkmaar 1816 – Arnhem 1888), naar ontwerp van de destijds bekende Amsterdamse architect Isaac Gosschalk (Amsterdam 1838 – Brussel 1907) en vervaardigd door de Arnhemse steenhouwer Hendrik Gijsbert

Het graf van W.J. Hofdijk te Rozendaal. Foto Wilfred van Leeuwen

De enige echte romanticus die onze letteren hebben voortgebracht

Knoops C.Ozn, minstens zo interessant. Hofdijk was bij een breed publiek bekend, maar was als romantisch historicus, verhalenverteller en dichter van historisch geïnspireerde balladen wel wat moeilijker te plaatsen dan populaire schrijver-dichters als De Génestet, Ter Haar en Van Lennep. Sommigen zien in hem de enige echte romanticus die onze letteren hebben voortgebracht, omdat zijn onstuimige verbeelding niet of nauwelijks getemperd werd door Hollandse nuchterheid. De schrijver van *Kennemerland Balladen* en *Ons Voorgeslacht* was geen historisch romanschrijver zoals Van Lennep. Meer dan deze baseerde hij zich op diepgaande studie van oude kronieken, maar liet daar vervolgens zijn niet geringe verbeelding en opmerkelijk levendige pen op los. Echte vakhistorici als R.J. Fruin die na 1860 van geschiedenis een wetenschap maakten, namen hem om die reden niet al te serieus.

Zijn boek *Merkwaardige Kasteelen in Nederland*, dat hij samen met Van Lennep schreef en gedeeltelijk zelf van hoogromantische tintlitho's voorzag, is een tegenwoordig nauwelijks nog bruikbare opeenstapeling van feiten en verhalen. Geen modern historicus dus, geen romanschrijver en ook geen groot dichter. En toch een belang-

Mogelijke inspiratiebron voor I. Gosschalk: deze afbeelding van een Karolingisch graf. Gravure van David van der Kellen in W.J. Hofdijk *Ons Voorgeslacht*

wekkende figuur, die het begrip 'Hollandse romantiek' – op zich een zonderlinge combinatie – nog enige kleur gaf.

In Amsterdam, waar hij leraar aan het Stedelijk Gymnasium was, leverde Hofdijk teksten bij talloze herdenkingen en historische festiviteiten, zoals de Vondelfeesten van 1867. Als begenadigd verteller wist hij bij veel jonge gymnasiasten het vak geschiedenis, vooral zijn geliefde middeleeuwen, glans te geven.

Eén van zijn leerlingen was de bovengenoemde Isaac Gosschalk, die later als architect nota bene bekend zou worden als pionier van de Hollandse neorenaissance. Deze stijl liet zich inspireren door de bouwkunst uit de periode 1560-1630. Maar ondanks die renaissance-inspira-

Het graf van W.J. Hofdijk met de inscriptie: 'Hij stierf – maar zijn verheven naam leeft in zijn arbeid voort.' Foto Bert Pierik

tie hadden Hofdijks lessen hun uitwerking niet gemist, want in veel van zijn renaissance-gebouwen verwerkte de eclecticus Gosschalk ook enkele middeleeuwse motieven.

Comité van vereerders

In 1889, het jaar na Hofdijks bijzetting, vormde zich een comité van Amsterdamse 'vrienden en vereerders', onder wie de schrijver Justus van Maurik en de journalist H. de Veer. Zij wilden een gedenksteen boven Hofdijks graf laten oprichten. Maar diens nabestaanden hadden op de marmeren zerk al enkele regels laten beitelen uit *Bloemengefluister*, een dichtbundel 'voor dames'. Daarin stonden behalve verzen van dominee-dichters als J.P. Hasebroek, I.J.D. Muller Massis en de niet te ontlopen J.J.L. ten Kate, deze regels van Hofdijk:

'Tussen de bloemen en onder de boomen,
Dáár is de reinste genieting bereid;
Dáár droomt de ziele heur heiligste droomen,
Dáár toch troont God in zijn heerlijkheid.'

Toepasselijker regels zijn nauwelijks denkbaar op deze plek, tussen de rododendrons en het eikenloof van het Rozendaalse bos. Maar het enthousiasme en de offerbereidheid van de Amsterdammers vielen wat tegen. De kranten betreurden dat, maar wij vinden het achteraf gezien geen ramp. Gosschalk wist van de nood een deugd te maken, al is het denkbaar dat hem van meet af aan iets anders voor ogen heeft gestaan. Mogelijk heeft hij *Ons Voorgeslacht* er nog eens op nageslagen en zich laten inspireren door de sfeer van de afbeelding van een Karolingisch graf. Daarop zien we een sarcofaag in een boognis (een graftype dat de Romeinen een *arcosolium* noemden) onder een driehoekig afdak.

Die laatste vorm keert in Hofdijks graf terug. De klimop die op de prent omhoog kruipt inspireerde Gosschalk tot

De 'minstreef van Kennemerland' verheerlijkte de 'duistere' middeleeuwen

een naturalistisch ornament van eiken- en kastanjeblad op alle vier de hoeken. De zerk wordt door knoestige takken geschraagd.

Knoestige minstreef

Zo werd de 'minstreef van Kennemerland' die de 'duistere' middeleeuwen verheerlijkte als weinig anderen in ons land, misschien wel beter geëerd dan met een klassiek gedenkteken voorzien van deftige pilasters en een portretmedaillon, zoals bij het monument-Ter Haar. Want Hofdijk was allermindst deftig, hij was een ongepolijste, knoestige man – zie de knoestige takken – met een bulderstem, die de 'voorspraak' van meer verfijnde geesten als Alberdingk Thijm en Van Lennep hard nodig had. Gosschalk combineerde Hofdijks godvruchtige, door de familie op de zerk geplaatste versregels, met de verering voor zijn werk die het Amsterdamse comité in een boogvormige regel op de sarcofaag wilde laten beitelen: 'Hij stierf – maar zijn verheven naam leeft in zijn arbeid voort'. Daarnaast verwijst ook de combinatie laurier- en eikentakken, al sinds de oudheid symbolen van onvergankelijke roem.

Gosschalks joodse achtergrond

Hoewel Gosschalk mogelijk meer grafmonumenten ontworpen heeft, is dit het enige dat met zekerheid aan hem is toe te schrijven. Zijn joodse familie was *kobeen*, dat wil zeggen volgens de traditie afstammend van de levieten en de Bijbelse hogepriester Aäron. Wat onder meer inhield dat zij niet zomaar over begraafplaatsen mochten lopen – want die zijn *toema*, onrein – maar alleen over speciale paden langs de randen. Bovendien wordt de familie Gosschalk, in afwijking van andere Hoogduitse joden, onder *liggende* zerken begraven, wat met hun dienende functie in de synagoge te maken heeft. Gosschalk was echter een uiterst liberale, geassimileerde jood. Zijn vader liet hij in 1895 begraven op de algemene begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam. Zo gezien kan hij bij de onthulling van Hofdijks monument op 28 oktober 1890 aanwezig zijn geweest. Jammer, dat hij in geen enkel verslag van die plechtigheid genoemd wordt.

Wilfred van Leeuwen, architectuurhistoricus en historicus

Ornament van eiken- en kastanjeblad op alle vier de hoeken van het monument. Foto Bert Pierik

GEFNUIKT KROOST

Iedereen heeft in zijn leven te maken met tegenslag. Wat helpt om de stemming te doen omslaan, is je verdiepen in het leven en de poëzie van Willem Bilderdijk. Deze hoogbegaafde hypochonder leefde van 1756 tot 1831 en zag nooit licht aan het eind van de tunnel. Altijd was er wat te klagen, of het nu ging om lichamelijke gebreken, maatschappelijke miskennis of wat anders. Daarom dichtte hij al in 1809:

'My, my is dit aanzijn straf,
En ik reikhals naar het graf.'

In één opzicht had deze gefnuikte arend, zoals de historici Jan en Annie Romein hem typeerden, daadwerkelijk reden om te jammeren: tijdens zijn leven stierf een tiental van zijn kinderen. Dit jaar publiceerden letterkundigen Rick Honings en Marinus van Hattum – een van Bilderdijks biografen, resp. medewerker aan die biografie – een bloemlezing met rouwdichten van Willem Bilderdijk en Katharina Schweickhardt, zijn tweede vrouw. Het boek is uitgege-

ven met een stemmig zwarte kaft, bevat een kleurenkatern met afbeeldingen van de hoofdrolspelers en van hun in leesbaar handschrift geschreven rouwpoëzie. Na een algemene inleiding wordt de dood van bijna elk kind toegelicht, waarna de gedichten volgen van Willem en Katharina.

Eerst komen de gestorven kinderen aan bod die Willem had bij zijn eerste vrouw Catharina Rebecca Woesthoven. Toen hun dochtertje Wilhelmina al in haar geboortjaar 1786 overleed, dichtte de bedroefde Willem:

'Klein wichtjen,
Die 't lichtjen
Pas even genoot,
Of de oogjens,
Nog droogjens,
Voor 't jammerdal sloot!'

Het is een aandoenlijk gedicht van de jonge vader, wiens poëzie volgens de auteurs overigens vaak wat gekunsteld aandoet. Dat is anders bij Wilhelmina. Haar gedichten zijn eenvoudiger en spreken meer aan. In 1800 stierf de nog geen jaar oude Alfred aan de pokken. Wilhelmina is bijna ontroostbaar en vraagt God om hulp:

'Weldadige! – ô Vergun my kracht!
Laat steeds Uw wil my heilig wezen:
En geef Gy me eens mijn' lieveling weêr
Daar waar geen scheiding is te vrezen!'

De laatste twee regels verwoordden het geloof in een weerzien in de hemel, een bekend troostmotief.

De bundel roept vragen op. Ten eerste hadden de auteurs zich meer in de funeraire context mogen verdiepen. Dan was duidelijk geworden dat een haarlok van een stervende werd afgeknipt omdat er dan nog levenskracht in zat. Het verdriet om een overleden naaste dat rond 1800 opkwam, had nader toegelicht kunnen worden door te verwijzen naar de Franse historicus Philippe Ariès. Het gegeven dat Bilderdijk het graf als een poort naar de hemel zag, doet denken aan zijn tijdgenoot Rhijnvis Feith die het graf volgens P.J. Buijnsters als een venster interpreteerde. Een urn op een graf hoeft geen verwarring te wekken. Die verwijst niet naar crematie, maar was een klassiek funerair symbool. Cremeren kwam toen immers in Nederland niet voor. Ten tweede vraag je je na lezing van de bundel af, of de gedichten qua stijl en inhoud in de loop der tijd zijn veranderd. Hebben Willem en Katharina elkaar beïnvloed? Zijn de rouwgedichten in de loop der tijd van karakter veranderd? Zo'n verandering is bijvoorbeeld zichtbaar in de dichtwerken van de eerder genoemde Feith. Hoe dit ook zij, we mogen de bezorgers dankbaar zijn voor deze in cultuurhistorisch opzicht waardevolle bronuitgave.

Wim Cappers

R. Honings en M. van Hattum, (ed.), *Mijn tranen stromen nog. Willem Bilderdijk & Katharina Wilhelmina Schweickhardt over de dood van hun kinderen* (Amstelveen: EON Pers, 2019) ISBN 978-90-77246-87-0, 174 p., € 17,00, te bestellen bij r.a.m.honings@hum.leidenuni.nl.

ZONDER KENNIS

We leven in een tijd waarin iedereen dankzij internet alles zelf kan: kamers verhuren, een webwinkel beginnen of – een boek maken. Hebben we niet allemaal wat te vertellen? Wie schrijft, die blijft, nietwaar. Dankzij de moderne technieken is een geïllustreerd boek snel en goedkoop gemaakt. Zo bracht Peter van Overbeek vorig

jaar zijn boek *Post mortem* met verhalen achter funeraire monumenten op de markt. Het wordt geleverd via *printing on demand*.

Van Overbeek belooft in de inleiding 'een voorzichtig en luchtig (instap)kijkje in de meest opvallende begraafplaatsen van Nederland'. Zo komen Nabij Kapel in 't Zand in Roermond, Zorgvlied van Amstelveen, Westerveld bij Driehuis en De Nieuwe Ooster in Amsterdam aan bod. Ook besteedt de auteur aandacht aan begraven in eigen grond, het thema van dit nummer. Het resultaat is inhoudelijk helaas ver onder de maat. Karel de Grote zou in 813 het begraven in kerken verboden hebben. Het concilie van Mainz stond in dat jaar juist toe dat hoge geestelijken en vrome leken in de kerk werden begraven. Verder knoeit de auteur met jaartallen: de katho-

lieke kerk staat cremeren niet pas in 1983 toe maar al in 1963. As mag niet sinds 1997, maar vanaf 1998 legaal worden verstrooid. De auteur kent het begrip algemeen graf niet, maar spreekt van verzamelgraf en dat is iets heel anders. De auteur is kortom onzorgvuldig en heeft soms geen idee waar hij over schrijft.

Ook in stilistisch opzicht is de tekst onder de maat. Van Overbeek schrijft bijvoorbeeld 'ontgelden met', 'het oningewijde deel', 'De protestanten huldten zich niet in kruizen en veel poespas', 'schuin afliggen van', 'een verzetsdaad op poten zetten', 'op intocht trekken' en 'de goedoplettende nieuwsgierigaard'. Af en toe permissieert de auteur zich een populaire schrijfstijl. Hij stelt bijvoorbeeld, dat het volgens Abraham Perrenot met het gedonder maar eens afgelopen moest zijn. Hij bedoelt te zeggen dat men moest stop-

pen met het begraven in kerken.

Van een auteur en een professionele uitgeverij mag de lezer verwachten dat de tekst inhoudelijk en stilistisch in orde is. 'Scheppen', riep hij 'gaat van Au', luidt de titel van een gedicht van Leo Vroman. Zo is het maar net.

Een gedachte moet in correct Nederlands worden verwoord. *Post mortem* is bovendien geschreven zonder kennis. Geïnteresseerden kunnen beter terecht bij *Dodenakkers* van

Cees van Raak. Die publicatie is tweedehands via internet nog steeds te koop.

Wim Cappers

P. van Overbeek, *Post mortem. Verhalen achter funeraire monumenten*. (Soest: boekscout, 2018) ISBN 978-94-022-4816-6, 154 p., € 20,99.

DE LAATSTE AAI

De dood van wie we liefhebben raakt ons diep en dat kan ook gelden voor huisdieren, dag in dag uit onze metgezellen. 'De liefde voor een dier is vaak onvoorwaardelijk en omgekeerd is het niet anders', stelt Guus Sluiter in de inleiding van de bundel *De laatste aai*, die verscheen bij de gelijknamige tentoonstelling over dood, afscheid en uitvaart van dieren in Uitvaartmuseum Tot zover (zie hierna). Ook hun heengaan wordt ervaren als een gemis en ook om hen wordt gerouwd. Dieren kregen op landgoederen eerder een graf dan mensen. Laura Cramwinckel,

de leider van het project, wil hiermee voor een breed publiek de dood van dieren invoelbaar maken. Dat is vooral gedaan aan de hand van eigentijdse kunstenaars die hierdoor zijn geraakt en dit in hun werk tot uitdrukking brengen. De bundel bevat daarnaast een aantal essays en columns. Theodor Holman beschrijft de dood van en het verlangen naar het weerzien in het hiernamaals met zijn hond Moor. Anja Krabben belicht de problematiek of dieren begraven mogen worden tussen mensen. De wet staat dit toe, zelfs in één graf (maar niet in één kist). Maar een beheerder die dit met enige tamtam aankondigde, moest dat gauw weer intrekken vanwege antireclame. Niet iedereen wil rusten naast een hond.

Interessant is het overzicht van de omgang met de dood van dieren door de eeuwen heen van funerair- en cultuurhistoricus Wim Cappers. Sinds de negentiende eeuw is die omgang steeds respectvoller geworden. Wreedheden tegenover dieren werden meer en meer onethisch gevonden, wat leidde tot de oprichting van de

dierenbescherming (1864), de internationale verklaring van de rechten van het dier (1878), de aanleg van dierenbegrafplaatsen (1898) en de oprichting van de Partij voor de dieren (2006). Ook de evolutietheorie speelde mee: als de mens was ontstaan door natuurlijke selectie, stond die hiërarchisch in de schepping niet meer boven het dier, maar was gewoon een van vele soorten.

Tegenwoordig kunnen we het niet meer over ons hart verkrijgen dat onze trouwe huisgenoot in de destructieoven verdwijnt en wordt voor hen een passend afscheid georganiseerd. Sylvia Witteman beschrijft dit in een column over de begrafenis van een poes van vrienden. De bundel kijkt ook over de grenzen en belicht een dierenbegrafplaats in Hydepark (Londen) uit 1881, en de veranderende rouw- en uitvaartgewoonten van dieren in de laatste twee decennia in Zuid-Korea, waar een ontwikkeling als hierboven zich versneld voordeed. Daar is tegenwoordig slijke rouwkleding voor de lijkjes te koop en wordt voor hen een altaartje ingericht. Met de veelzijdigheid van deze en andere bijdragen wordt zo een breed beeld gegeven van dit funeraire fenomeen, dat volop in ontwikkeling is.

Margriet de Roever

W. Cappers, L. Cramwinckel, Th. Holman e.a., *De laatste aai. Eerbetoon aan dode dieren* (Amsterdam, Nederlands Uitvaart Museum Tot zover, 2019) ISBN 978-90-9031883-7, 35 p., € 5.

De dierenbegrafplaats bij Paleis Het Loo. Foto uit de tentoonstelling 'De laatste aai'. Foto Jan Huttinga

TEREBINTH NIEUWS

WEEKEND VAN DE BEGRAAFPLAATS

Tijdens het Weekend van de Begraafplaats 2019 (van 24 mei tot en met 26 mei) bezochten leden van het bestuur en de redactie allerlei begraafplaatsen die activiteiten organiseerden. Net als vorig jaar schreven en fotografeerden ze voor de Facebookpagina van de stichting om verslag te doen van het moois dat ze op deze begraafplaatsen meemaakten. Veel vrijwilligers, op talloze begraafplaatsen, hebben zich ingespannen om het Weekend tot een succes te maken: er was veel aandacht van de lokale én nationale media, met name ook dankzij het thema 'Een plek vol verhalen...'; dat tot ieders verbeelding kon spreken. Het verslag in beeld en tekst is te vinden op terebinth.nl. Intussen wordt al gewerkt aan de voorbereiding van het Weekend van de Begraafplaats 2020.

GOUDEN TEREBINTH 2020

Vier jaar geleden stelde Terebinth een nieuwe, tweejaarlijkse funeraire prijs in: de Gouden Terebinth. De prijs (duizend euro, te besteden aan een funerair doel; met een wisseltrofee) werd de eerste keer in januari 2016 uitgereikt aan de Stichting Oude Groninger Kerken. De tweede keer,

in februari 2018, ging de Stichting Ter Navolging Tiel met de eer strijken.

Inmiddels is de werkgroep samengesteld die de nominatie voor 2020 voorbereidt. Na de bekendmaking van de drie genomineerde kandidaten zal de jury in januari 2020 bepalen wie de volgende is die de trotse eigenaar wordt van het Terebinth-schildje. De voorwaarden voor kandidaatstelling/aanmelding staan op terebinth.nl. Zegt het

BESTUUR

Stichting Terebinth kent per 1 mei jl. een kleine wijziging in de samenstelling van het bestuur: Ger Thonen heeft ons wegens drukke werkzaamheden verlaten. Wij danken hem voor zijn inspanningen voor Terebinth in de afgelopen drie jaar. Elvire Vesseur komt het bestuur versterken! Van links naar rechts op de foto: staand Bert Lever (voorzitter), Eward Timmerman (secretaris), Pierre Pesch (penningmeester), Elvire Vesseur (lid), zittend Korrie Korevaart (vicevoorzitter). Zij beginnen fris aan een nieuwe termijn.

Het nieuwe Terebinth-bestuur per 1 mei 2019. Foto Jenny Mateboer

voort: **de deadline voor de kandidaatstelling is 21 oktober 2019**. Welke persoon, instelling of organisatie heeft zich in 2018 en 2019 dusdanig ingespannen voor behoud en beheer van funerair erfgoed dat deze de Gouden Terebinth 2020 verdient? Laat het ons weten!

MEDIATIPS

Dat fotografeer je toch niet?

In de rubriek 'Uit het veld' van december 2017 vertelde Boukje Canaan hoe zij afscheidsfotografie als een speciaal genre van de grond tilde. Zij moest veel vooroordelen wegnemen. Maar een lugubere zaak is zulke fotografie zeker niet: 'Ik fotografeer niet de rouw maar juist de liefde', stelt zij op haar website. Zij publiceert nu een gids voor wie deze vorm van fotografie beoefent en/of met uitvaarten te maken heeft in *Dat fotografeer je toch niet?* Prijs € 29,50, toegestuurd € 35,50, E-boek € 17,50. Zie: afscheidsfotograaf.nl/cfboek/

Licht op de dood

Rond de kerk en het kerkhof van het voormalige dorp Huizum, het oudste monument van Leeuwarden, wordt van 26 oktober tot 16 november het project 'Licht op de dood' gehouden. De kerk is nu een podium voor manifestaties, waaronder een expositie met werk van de kunstenaar Guus Slauerhoff over vergankelijkheid. Bij de opening verschijnt van

Peter de Haan en Leendert Plaisier een boek over de graven in de kerk, op het kerkhof en de aangrenzende gemeentelijke begraafplaats: *(Schat) graven in Huizum, Verhalen over de Huizumer dodenakker*. Het boek belicht bijzondere grafmonumenten van bekende Friezen en ongewone verhalen van gewone Friezen. Het gerenoveerde baarhuisje uit 1875 is nu een minimumuseum voor grafcultuur. Geopend zaterdag 13.30 – 17 uur, toegang gratis. Zie: dorpskerkhuizum.nl.

De laatste aai

In Uitvaartmuseum Tot zover in Amsterdam is een expositie te zien over de hedendaagse cultuur rond het levenseinde van en rouw over huisdieren en wilde dieren. De tentoonstelling blijkt verrassend veelzijdig. De kern wordt gevormd door hedendaagse kunstwerken, maar er zijn ook memorabilia te zien waarin bijvoorbeeld haar is verwerkt. In een ketting of armband kan je je geliefde huisgenoot zo altijd bij je dragen. Een tijdlijn geeft de historische ontwikkeling aan.

Te zien tot 19 januari 2021, Kruislaan 124. Zie: totzover.nl. Zie hiernaast de bespreking van de bundel die bij deze expositie is verschenen.

THEMADAGEN BEGRAAF CULTUUR IN LIMBURG EN IN LAREN

Op het moment dat u dit leest, is de themadag over de begraafcultuur in Limburg op 24 augustus alweer verleden tijd. Het verslag van ons bezoek aan de algemene begraafplaats aan de Tongerseweg in Maastricht verschijnt in het volgende nummer. Alvast voor uw agenda: op 18 april 2020 wordt er een themadag in Laren (Noord-Holland) georganiseerd. Ook daar is iedereen als altijd van harte welkom.

PLATFORM FUNERAIR ERFGOED - VRIJWILLIGERS OP BEGRAAFPLAATSEN

Op woensdag 9 oktober a.s. vindt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een bijeenkomst plaats van het Platform Funerair Erfgoed gewijd aan vrijwilligers. Deze bijeenkomst is bedoeld voor iedereen die beleidsmatig of anderszins met funerair erfgoed te maken heeft of daarvoor belangstelling heeft.

Op nogal wat begraafplaatsen hebben vrijwilligers een groot aandeel in het behoud en het beheer ervan. Zij spelen zo een belangrijke rol bij het in stand houden van funerair erfgoed. Er worden op deze themamiddag drie heel verschillende aspecten van vrijwilligerswerk belicht. De middag is tegelijkertijd bedoeld als opmaat voor een korte publicatie over vrijwilligers en hun inzet voor het funeraire erfgoed.

Programma

13.30 uur Inloop

14.00 uur Welkom en introductie op het programma

Bert Lever, voorzitter stuurgroep Platform Funerair Erfgoed

14.10 uur Werken met vrijwilligers? Neem je verantwoordelijkheid!

Anja Vink, directeur RK Begraafplaats Buitenveldert, Amsterdam

14.35 uur Vrijwilligers, de onmisbare schakels

*Harry Fellingner en Wil Sikkens,
bestuursleden Stichting Anna van Ewsum*

15.00 uur Pauze

15.20 uur Ontwikkelingen en toekomst vrijwilligerswerk

Ronald Hetem, projectadviseur en community manager Vereniging Nederlandse Organisatie voor Vrijwilligerswerk (NOV).

15.45 uur Digitaal vragenkwartiertje rondom het aspect vrijwilligers

Leon Bok, specialist Funerair Erfgoed RCE

16.00 uur Speakerscorner

Tijdens de speakerscorner kunnen op het onderwerp betrekking hebbende korte mededelingen of oproepen gedaan worden.

16.30 uur Afsluiting / borrel

17.30 uur Einde

Aanmelden

De bijeenkomst is gratis bij te wonen, maar meldt u zich alstublieft wel even aan via het RCE of via bureau@terebinth.nl.

Verhuisd? Nieuw (email)adres?

Geef het even door aan bureau@terebinth.nl
en u blijft blad en uitnodigingen ontvangen.

Een vrijwilliger schildert letters op Maria Rust, Rockanje. Foto Korrie Korevaart

Vrijwilligers aan het werk op Maria Rust, Rockanje. Foto Korrie Korevaart

Onmisbare vrijwilligers

De bijeenkomst van het Platform Funerair Erfgoed op 9 oktober a.s. (zie hiervoor) heeft als thema 'vrijwilligers'. En dat is niet voor niets. Op veel begraafplaatsen spelen vrijwilligers een belangrijke rol bij beheer en onderhoud. Om hen in het zonnetje te zetten, besteden we hieronder aandacht aan de vrijwilligers die sinds 2010 actief zijn op de algemene begraafplaats aan de Soerenseweg in Apeldoorn.

Iedere woensdagmiddag tussen april en oktober komen ze trouw naar de begraafplaats aan de Soerenseweg, zo'n twaalf tot vijftien vrijwilligers – in het hoogseizoen wat minder – voor groenonderhoud en het opknappen van zerken. Niet alleen voor het goede doel maar ook voor de gezelligheid.

Kaal en Staal

Om kwart over een snort Hans Kaal op zijn elektrische vouwfiets over de begraafplaats, om te noteren wie vanmiddag aan het werk zijn. 'Het wordt steeds vroeger!', constateert hij. De vrijwilligers zijn zo enthousiast dat ze geregeld eerder beginnen. Die gretigheid is kenmerkend voor de groep, die zo'n twintig leden telt. Meestal zijn er twaalf tot vijftien mensen tegelijk bezig met graven en grafstenen schoonmaken, hekwerken repareren en schilderen en letters opnieuw zwarten (of witten). Als opperman fungeert daarbij André Staal, die het 'middelenhok' met gereedschap beheert, een handje toesteeft bij lastige gevallen en met een of twee vrijwilligers reparaties voor zijn rekening neemt. Daarnaast onderhoudt hij contact met de beheerder van de begraafplaats. Hij 'heeft het organiseren in het bloed' en aangezien Kaal lichamelijk niet meer zo fit is, doet Staal de organisatie, Kaal de administratie. Samen verzorgen ze de publiciteit en vertellen graag over dit werk en hoe het begon.

Kaals initiatief

Kaal doet veel genealogisch onderzoek en komt daarvoor dikwijls op begraafplaatsen. Bij de voorbereiding van twee boeken over zijn familie vond hij verwaarloosde grafstenen. Op een paar familiegraven liet hij nieuwe zerken plaatsen, maar zag wel meer graven die een opknapbeurt verdienden. Zo werd zijn plan geboren om met vrijwilli-

gers aan de slag te gaan. Je kunt uiteraard niet zomaar met harken en bezems over een begraafplaats uitzwermen. Hij zocht contact met Laurens Dijkhof, het toenmalige hoofd Groen van de gemeente Apeldoorn, om te peilen of men voor zijn plan voelde, en indien ja, onder welke voorwaarden. Dijkhof reageerde positief en zo kon Kaal proberen een groep te vormen.

Oproep en start

In februari 2010 verscheen over Kaals initiatief een artikel in *De Stentor* (de regionale editie van het *AD*), in april volgde een informatiebijeenkomst in het archief van de Vereniging Oud Apeldoorn (VOA). Daar kwamen vijftien belangstellenden op af, van wie er twaalf aan de slag gingen. 'Dat was toen het simpelste wat je kon bedenken: beetje harken, gras knippen en beetje bezemen.' Mond-tot-mondreclame zorgde al snel voor nog wat vrijwilligers erbij. Vanaf begin april, als het niet regende en niet te koud was, kwam de groep op woensdagmiddag naar de Soerenseweg. En dat is nu al voor het tiende jaar zo. Al is het tegenwoordig soms te heet!

Uitbreiding

Dijkhof was positief over inzet en resultaten van de vrijwilligers. Langzamerhand werden de werkzaamheden uitgebreid, eerst in overleg met hem, later met begraafplaatsbeheerder Chiel Aalberts. Kettingen repareren, paaltjes lijmen, hekken schilderen. Ieder jaar kwam er wel iets bij. Sinds een jaar of vijf worden ook kapotte glasplaten zoveel mogelijk hersteld, daarna zijn sommige mensen begonnen met letters zwarten en een bijzonder handige vrijwilliger repareert nu zelfs graftrommels. Alles gebeurt alleen aan graven die niet in onderhoud zijn bij de gemeente of door nabestaanden worden bijgehouden.

Hans Kaal

André Staal

Of, waarvan de nabestaanden niet meer in staat zijn dat te doen. Hun reacties als een graf er weer goed verzorgd bijligt zijn vaak hartverwarmend.

Goede verhoudingen

Staal kwam zes jaar geleden bij de groep en kaartte al gauw het zwart van de letters aan bij Aalberts. Die stemde in met meer klussen, mits de vrijwilligers op een bepaalde manier te werk gingen. Hij liet bijvoorbeeld zien hoe ze het beste konden schilderen en lijmen, maar ook waar bijzondere planten groeien die ze met rust moesten laten. Kortom, wat wel en wat niet gewenst was. Staal houdt alles in de gaten en stuurt de vrijwilligers bij als ze al te enthousiast zijn: 'Je moet niet te veel initiatief hebben, maar altijd overleggen, dan blijven de verhoudingen goed.' In overleg met de beheerder kiezen Kaal en Staal elk jaar de vakken waarin de vrijwilligers aan de slag gaan. En geen 'krenten pikken', een vak moet helemaal af. 'Het hoeft niet als nieuw, he?', roept Staal, 'het blijven oude graven.' Kaal was al begonnen met fotograferen van graven voor en na het schoonmaken. Staal breidde dat uit tot foto's van *alle* graven, die beschikbaar zijn op online-begraafplaatsen.nl. Als een graf is opgeknapt, plaatst hij daar ook een foto van de nieuwe situatie, met de vermelding dat dit door vrijwilligers is gedaan.

Publiciteit en waardering

Verhalen in regionale en lokale kranten en krantjes, de lokale radio en tv, jaarverslagen met foto's en sinds twee jaar een Facebookpagina zorgen voor publiciteit. Je moet je

laten zien als er activiteiten op de begraafplaats zijn, zoals met Allerzielen, kerst en het Weekend van de Begraafplaats. Kaal onderhoudt het contact met de VOA, Staal is lid van de wijkraad en doet de politieke contacten, bijvoorbeeld met de stadsdeelwethouder. Bovendien woont hij om de hoek, wat de communicatie met de beheerder vergemakkelijkt. De gemeente waardeert het werk van de vrijwilligers. Ze geeft subsidie voor de basismaterialen, heeft picknickbanken geplaatst zodat de harde werkers in de pauze gezellig kunnen bijpraten en elk najaar biedt ze hun een etentje aan.

De groep op peil

De vrijwilligers vormen zelf de beste reclame voor hun werk. De meeste blijven lid van de groep tot ze verhuizen, te ziek worden of overlijden. Aanwas is er ook, elk jaar zijn er wel een paar nieuwelingen. Ondanks alle promotie, komen die meestal uit het eigen netwerk. Er zijn ongeveer evenveel mannen als vrouwen, de meeste al wat ouder, maar niet minder fanatiek. Iemand als Elly Bust was bij de eerste informatiebijeenkomst en doet al voor het tiende jaar mee. Zij maakt graven schoon en vindt het heerlijk om wekelijks met gelijkgestemden lekker bezig te zijn. In 2010 was ze bang dat ze er te oud voor was, maar dat is ze nu nog niet. 'Je weet zelf wat je wel en niet kunt. Het is nuttig werk, heerlijk in de buitenlucht. En heel belangrijk: de gezellige sfeer onder elkaar. Een middag om naar uit te kijken!'

Jenny Mateboer

Vrijwilligers in Apeldoorn maken een graf schoon. Rechts Elly Bust

Onze begraafplaats

De oude algemene begraafplaats in Deventer

De oude begraafplaats is tegenwoordig een parkachtige plek met grote bomen en struiken. Foto Jenny Mateboer

Redacteuren van dit blad bezoeken, beschrijven en fotograferen tientallen begraafplaatsen in het land. Zij laten zien wat zij het vermelden waard vinden. Maar, wat vinden de mensen die erbij betrokken zijn zelf van belang? In de nieuwe serie 'Onze begraafplaats' draaien we het dan ook om: nu komen beheerders of andere betrokkenen aan het woord over hun begraafplaats. Deze keer: de oude algemene begraafplaats in Deventer.

De algemene begraafplaats aan de Diepenveenseweg te Deventer werd in 1831 geopend. In 1918 besloot het gemeentebestuur deze zowel voor begravenissen als voor bijzettingen gesloten te verklaren. De argumentatie was, dat de begraafplaats volledig in de zich uitbreidende stad werd ingebouwd. De sluiting gebeurde terwijl nog lang niet alle beschikbare graven waren uitgegeven. Volgens de registergegevens waren ongeveer tweehonderd graven – gerealiseerd bij de uitbreiding van de begraafplaats in 1894 – nog vrij uitgeefbaar als 'eigen graven'. De gesloten begraafplaats noemde men sindsdien de 'oude algemene begraafplaats'. Er is vanaf dat moment een nieuwe algemene begraafplaats voor Deventer, aan de Raalterweg, liggend op het grondgebied van de gemeente Diepenveen.

De oude algemene begraafplaats aan de Diepenveenseweg is na de sluiting ongeveer 75 jaar als gesloten begraafplaats in beheer bij de gemeente Deventer geweest. In de jaren '90 veranderde de organisatie van de Deventer begraafplaatsen. Bij de algemene begraafplaats aan de Raalterweg bouwde uitvaartorganisatie Nuva een crematorium. De toenmalige drie begraafplaatsen van de gemeente Deventer zijn geprivatiseerd en overgedragen aan de uitvaartorganisatie (Nuva, nu Yarden).

Ontstaan van de Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer

Wat moest deze organisatie met de oude algemene begraafplaats Diepenveenseweg? Nuva had geen enkel belang bij een gesloten begraafplaats, waar al sinds 1918 niets meer gebeurde en dus alleen beheerkosten waren. In diezelfde tijd waren enkele funerair geïnteresseerde bewoners uit de omgeving van de begraafplaats bezig zich te verdiepen in de geschiedenis ervan en uit te zoeken welke 'prominente Deventer families' hier graven hadden. Met deze begraafplaats-geïnteresseerden is toen overlegd of zij het beheer van de oude algemene begraafplaats op zich wilden nemen. Zo is de SOBD (Stichting Oude Begraafplaatsen Deventer) ontstaan en op 3 juli 1992 formeel opgericht. Op 7 juli 1995 hebben de gemeente Deventer en de SOBD een contract over het beheer van de begraafplaats afgesloten. De stichting krijgt vanaf dat moment jaarlijks een bedrag van tienduizend gulden voor het beheer van de begraafplaats (jaarlijks geïndexeerd volgens CBS-index gemiddelde uurlonen). De jaarlijkse vergoeding die de SOBD nu krijgt is ruim zeventuizend euro. Tussen 1918 en 1995 is de begraafplaats door de gemeente minimaal beheerd. In de jaren na de oorlog is er een beheerder geweest, die op het gedeelte dat bestemd was voor algemene graven – ongeveer twee derde van de be-

graafplaats – naaldhout heeft aangeplant. Hier staat tegenwoordig een volgroeid bos van lariksen, douglas- en fijnsparren. Er zijn van de begraafplaats slechts enkele foto's beschikbaar uit de tijd dat deze nog in gebruik was. Die tonen een open veld met graven, monumenten en graftrommels. Momenteel is dat beeld volledig verdwenen, de begraafplaats is nu een meer parkachtige plek met grote bomen en struiken, hier en daar afgewisseld met wat meer open plekken. De oude begraafplaats wordt beschouwd als een ecologische niche in een dicht bebouwd stadsgebied.

Waar loopt de SOBD in het beheer van de begraafplaats zoal tegenaan?

Grafmonumenten

Rechthebbenden van de graven zijn er misschien nog wel en soms wordt de stichting benaderd als iemand een graf zoekt. Onderhoud aan de monumenten vindt voor de meeste grafmonumenten echter niet meer plaats. Voor het herstellen van erg vervallen of beschadigde grafmonumenten geeft de SOBD opdracht aan een plaatselijke

steenhouwer. Jaarlijks kan de stichting vijf tot tien grafmonumenten laten opknappen. Gezien het totaal aantal monumenten zal duidelijk zijn, dat het restaureren een veeljarenplan is. Sommige grafstenen, monumenten en enkele kelders zijn behoorlijk beschadigd en vergen voor herstel een forse investering.

Cultuur versus natuur

In de aanwijzing tot rijksmonument van de begraafplaats staat in de omschrijving het volgende: 'begraafplaats met gebouwen en graven van cultuur-, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig belang vanwege:

- de graven van de voor de (economische) ontwikkeling van Deventer belangrijke families
- de hoge kwaliteit van gebouwen en graven
- de ruimtelijke en functionele relatie van gebouwen, graven en aanleg onderling
- de aanwezigheid van aaneengesloten zerken.'

In een beschrijving door de ecooloog van de gemeente Deventer over de flora en fauna op de begraafplaats staat: 'Het groen heeft een zeer bosachtige uitstraling en is een groene oase geworden in de stenige omgeving. De beheer- en instandhoudingsdoelstelling geeft een gelijkwaardige status aan de natuur en de cultuurwaarden.'

Door de ecologische status is het onderhoud aan regels gebonden. In de praktijk is dit een dynamisch evenwicht: zo mag er in bepaalde periodes van het jaar niet gesnoeid worden en af en toe moet er juist extra gesnoeid worden om de graven, zichtassen etc. zichtbaar te houden.

De gelijkwaardige status van de natuur en de cultuurwaarden levert geregeld vragen en opmerkingen op van bezoekers. De meningen over het uiterlijk van de begraafplaats lopen uiteen: sommige bezoekers vinden de natuur geweldig, andere bezoekers vragen zich af, waarom de oude begraafplaats er zo groen uitziet en graven soms helemaal niet meer zichtbaar zijn. Het mag dan een rijksmonument zijn, maar doordat het niet is toegestaan grafmonumenten te reinigen of te ontdoen van mossen en andere begroeiing, zijn veel namen op de stenen niet meer te lezen. Het kan toch niet de bedoeling zijn dat op een begraafplaats de graven niet te vinden zijn? Sommige bezoekers bieden dan aan om in overleg met de werkgroep te komen helpen bij onderhoudswerkzaamheden, zodat er meer grijs zichtbaar wordt. Verschil van inzicht is er soms ook binnen het bestuur van de stichting. Als de restauratie van een graf aan de orde is, wordt vooraf zorgvuldig overlegd, hoe de bijzondere begroeiing op of bij dit graf behouden kan worden.

De begraafplaats raakte volledig ingebouwd in de zich uitbreidende stad

Grijs en groen gaan harmonisch samen in deze groene oase in stenige omgeving. Foto Bert Pierik

In dit ene graf zijn negentien kinderen begraven

in ditzelfde graf 37 kinderen begraven, in leeftijd uiteenlopend van levenloos geboren tot een kind van zeven jaar en zes maanden. Hierbij was een drieling, respectievelijk één dag, twee dagen en drie dagen oud geworden. Deze kindergraven zijn voor de tweede keer geruimd, weer na ongeveer dertig jaar. In 1917 zijn in dit graf vanaf 20 september tot 24 november opnieuw negentien kinderen begraven, variërend van een levenloos geboren kind tot een kind van vier jaar.

De algemene begraafplaats, toen deze nog in gebruik was. Een open veld met graven, monumenten en graftrommels. Archiefphoto

Grafgebruik in het verleden

Het was in 2018 honderd jaar geleden dat de begraafplaats aan de Diepenveenseweg gesloten werd. Aan dit jubileum heeft de SOBD een kleine tentoonstelling gewijd. Hiervoor is in het archief van de gemeente Deventer (Athenaeum Bibliotheek, Historisch Centrum Overijssel) het nodige zoekwerk verricht en zijn bijzonderheden gevonden over hoe het vroeger op deze begraafplaats ging. Een mooi voorbeeld is het begraven van kinderen. Kindersterfte was in de negentiende eeuw groot, dat is ieder van ons wel bekend. Hoe het begraven van zo veel gestorven kinderen op de begraafplaats in Deventer ging, is minder bekend. Uit de grafregisters konden we het volgende herleiden. De inrichting van de begraafplaats was zo, dat er aaneengesloten graven naast elkaar liggen tussen de hoofdpaden, iedere keer vijftiengraven op een rij. De buitenste vijf algemene graven aan de oorspronkelijke buitenkant van de begraafplaats werden alleen gebruikt voor kinderen. Van één graf, graf 2601, waarin de meeste kinderen begraven zijn, hebben we dit uitgeschreven. Op 10 mei 1855 werd het eerste kind in graf 2601 begraven. Tot en met 29 augustus 1855 zijn in dit ene graf negentien kinderen begraven, in leeftijd variërend van een levenloos geboren kind tot een kind van zes jaar en zes maanden. Na ongeveer dertig jaar grafrust is graf 2601 geruimd. Daarna zijn vanaf 11 maart tot en met 20 mei 1886

Tot slot

Dit artikel is tot stand gekomen in samenwerking met bestuursleden van de SOBD. Over deze prachtige begraafplaats is natuurlijk veel meer te vertellen dan in dit artikel mogelijk is. Gelukkig is de begraafplaats niet gesloten voor publiek en dagelijks toegankelijk, behalve als de weersomstandigheden te slecht zijn en de oude bomen gevaar lopen om te waaien. Verder zijn er ontvangsten op dagen als Het weekend van de Begraafplaats, de Open Monumentendagen en Allerzielen. We ontvangen u graag op deze groene oase in een stenige omgeving!

Janny Steenge

Secretaris en waarnemend voorzitter SOBD

De gelijkwaardige status van de natuur en de cultuurwaarden levert geregeld vragen en opmerkingen op van bezoekers. Foto Bert Pierik

UIT HET VELD / CHARLOTTE RAUWENHOFF

In deze rubriek vertellen mensen uit het veld over hun werk voor het behoud van ons funerair erfgoed. Aan het woord is Charlotte Rauwenhoff, directeur van Landgoed Tongeren BV, over het besturen en in stand houden van het landgoed Tongeren met de eigen familiebegraafplaats.

We treffen elkaar bij de oude houtschuur midden in de buurschap. Charlotte vertelt: 'Mijn taak is het dagelijks beheer van het eeuwenoude landgoed namens de familie-BV. Als directeur van de BV ben ik het aanspreekpunt voor de pachters en andere gebruikers. Naast bossen, landerijen, boerderijen en nog een oud schooltje beheer ik ook de familiebegraafplaats.' Door de weilanden wandelen we richting het oudste deel van het bos. Oude beuken en reusachtige douglassparren flankeren onze route. Vanaf enige afstand is het houten hekwerk al te zien dat de begraafplaats beschermt tegen de wilde zwijnen. De rust van de begraafplaats kan danig verstoord worden door hun gewroet. Langs het hek en op de begraafplaats staan veel rododendrons die het terrein een besloten karakter geven.

Dichtregels van voorvader

Charlotte opent het toegangshek met daarop de geschilderde dichtregels van haar voorvader Jan Hendrik Rauwenhoff en vertelt dat het recht tot begraven voorbehouden is aan de aandeelhouders van de Landgoed Tongeren BV. Er zijn nu tweehonderd aandeelhouders, die allemaal van dezelfde voorvader afstammen. Aangetroonden worden er ook begraven maar hebben geen aandeel in de familie-BV. In het verleden werden partners naast elkaar begraven in een enkel diep graf, maar sinds een tijdje worden de graven, om ruimte te houden voor de steeds groter wordende groep aandeelhouders, twee diep uitgegeven zodat echtparen maar één plek nodig hebben.

'Als een familielid overlijdt wordt er met mij contact opgenomen', vertelt ze. 'Samen met de nabestaanden en onze grafdelver gaan we op zoek naar een plek voor de overledene. In samenspraak met de familie wordt een plek uitgekozen, waarbij directe familieleden uit een gezin – waar mogelijk – naast elkaar komen te liggen. Er worden geen plaatsen van te voren gereserveerd. Soms moeten wat rododendrons plaats maken voor een nieuwe plek. De gemeentelijke grafdelver helpt ons, hij opent en sluit het graf met zijn collega's. Zij helpen ook een paar keer per jaar met groot onderhoud, zoals het blad ruimen in de herfst.'

Uitbreiding

In het ruim tweehonderdjarige bestaan van de begraafplaats liggen er 85 familieleden begraven. Het ene jaar kunnen er wel een of meerdere familieleden overlijden, dan weer zijn er enkele jaren dat er geen begravenissen zijn. De noodzaak voor uitbreiding diende zich

al lang geleden aan en het bestemmingsplan bood deze mogelijkheid. In 2011 is een commissie van familieleden samengesteld om een plan voor de uitbreiding van de begraafplaats te maken. Samen met landschapsarchitect Ada Wille is een uitbreidingsplan van bijna tweeduizend vierkante meter gepresenteerd aan het familiebestuur.

Ada adviseerde om de uitbreiding vloeiend bij het oude deel aan te laten sluiten en het daar gevoerde beleid voor grafbedekking en beplanting voort te zetten, zodat op de langere termijn geen verschil tussen het oude en nieuwe deel zichtbaar zal zijn. De hekken zijn verzet, het benodigde gedeelte bos werd opgeschoond en nieuwe paden werden aansluitend aangelegd. En zo is voor de steeds uitdijende familie in de nabije toekomst voldoende ruimte om zich ter ruste te leggen op deze prachtige, sfeervolle en unieke plek.

Bert Pierik

Charlotte Rauwenhoff bij het toegangshek tot de familiebegraafplaats, met de dichtregels van haar voorvader.

De altijdgroene terebint of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in Bijbelse tijden verbonden met de eeuwigheid. In combinatie met de hemelport vormen de bladeren het logo van de stichting (ontwerp Huub Kortekaas).

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 33 (2019) 3 / ISSN: 1382-5259
Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed.
Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Margriet de Roever (hoofdredacteur), Jenny Mateboer (eindredacteur), Bert Pierik (beeldredacteur), Koos Brandon Bravo, Bartho Hendriksen en Korrie Korevaart.

Inleverdata kopij

15 januari, 1 april, 15 juli en 15 oktober
E redactie@terebinth.nl

W terebinth.nl

@TijdschriftTerebinth
@deterebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bert Lever (voorzitter), Korrie Korevaart (vicevoorzitter), Eward Timmerman (secretaris), Pierre Pesch (penningmeester), Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor / korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over:
particulieren (individueel) € 32,50 / idem met partner/huisgenoot € 43,50;
bedrijven / instellingen € 80,-;
bibliotheken / archieven € 32,50.

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.